

Відгук
офіційного опонента Світлани Серафимівни Андрєєвої на дисертацію
Євгена Павловича Філяніна
«Рецепції мусульманського світу в українському публічному дискурсі
другої половини XIX – початку XX ст.»,
подану на здобуття наукового ступеня доктора філософії
в галузі знань 03 «Гуманітарні науки»
за спеціальністю 032 Історія та археологія

Актуальність та практичне значення дисертації Євгена Філяніна зумовлена сучасними історичними і історіографічними викликами в умовах етнодемографічних та геополітичних катастрофічних змін в регіоні Північного Причорномор'я і Південної України в останні десятиліття. Історична ретроспектива взаємин України із мусульманським світом і його рецепція у вітчизняному науковому і суспільному просторі на сучасному етапі вимагає нового прочитання і узагальнення.

Діячі українського національного відродження другої половини XIX – початку XX ст., які так чи інакше, свідомо чи не свідомо формували українську політичну націю, змушені були переосмислити історичний шлях нашого народу, історію його міжнаціональних взаємин. У цьому ракурсі опинилися відносини росіяни /поляки / кримські татари- турки у актуальному історичному бутті, перш за все в «ментальному дискурсі» Російської імперії. Більшість представників української інтелектуальної еліти були щиро переконані у необхідності входження/повернення України до європейського цивілізаційного простору, сприйнятті європейського політичного досвіду. Однак у цьому зв'язку рецепція історичного спадку взаємин українців з мусульманським світом і фактично-реальний стан такої соціокультурної взаємодії та її перспектив в другій половині XIX – початку XX століття в дихотомії Схід – Захід мала місце і є недостатньо дослідженою.

Дисертація виконана в межах науково-дослідної теми історичного факультету Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара «Актуальні проблеми історичного українознавства та прикладної історії» (державний реєстраційний номер 0122U001330 (2022–2024)) і цілком відповідає цьому науковому напрямку.

Дисертант аргументував авторське бачення предметного поля, географічних та хронологічних меж, мети і завдань дослідження. Доречним є узагальнення автором в цілому образу мусульманського світу в українській історіографії, що становить тло історіографічного огляду літератури з обраної вузької проблематики. На жаль, мені не вистачило періодизації та динаміки історіографічного процесу, формулювання історіографічних факторів вивчення заявленої теми дисертації як в радянські часи, так і в роки незалежності України.

Є. Філянін задекларував, що у фокусі його уваги є академічні/наукові та художні тексти, почасти публіцистичні. Тому основними методологічними підходами та методами стали адаптовані до задач даного дослідження інструментарії аналізу текстів з сучасного літературознавства. Відповідно, таким чином і сформовано основну джерельну базу роботи. Міждисциплінарний характер на сьогодні фактично стає нормою для гуманітарних наук, і дане дослідження є тому гарним прикладом. Міждисциплінарний підхід – це сучасний тренд, поєднання історії та філології – це класика. Так як автор опрацював обрану проблематику саме у «публічному дискурсі», то ми не можемо наразі говорити про ті несподіванки і відкриття, що чекають наступних дослідників у неопублікованих джерельних комплексах.

Щодо термінологічного апарату, вважаю, треба було більше уваги приділити саме йому (п.п.1.3). Добре, коли дисертант уточнює відповідно специфіки свого дослідження усталені для сучасного світу поняття.

Зупинюсь на двох дефініціях. «Українські публічні інтелектуали – представники академічного та художнього (літературного) середовища, які мали українську ідентичність (українська етнічність та/або усвідомлення себе українцями), діяльність яких мала публічний характер (їх роботи були опубліковані)». «Український публічний дискурс – усна чи письмова комунікація між людьми, що має публічний характер. Ведеться особами з українською ідентичністю» (с. 61). Дякую, але ж за класичною парадигмою Ю. Габермаса (початок 1970-х років) і всіх надалі похідних сучасних теорій соціології та політології, під публічним дискурсом мається на увазі ділянка суспільного життя, де творяться приватними індивідами і артикулюються проблеми суспільства і формується громадська думка, відбувається суспільний діалог і на основі цього – компроміс, дискурс. (Публічний/ суспільний (англ. – «Public discourse»). Автор проігнорував кореляцію терміну (і чи був взагалі наприкінці XIX ст. і в якому значення цей термін!).

Наразі ми маємо не «суспільний діалог» на досягнення консенсусу, і навіть не трансляцію якихось наукових знань чи художніх образів, або їх переосмислення для широкого загалу (наукове чи художнє), а аналіз текстів як таких, і досить вузького кола української інтелектуальної еліти, і комунікацію власне в середовищі цієї інтелектуальної еліти. І яке було «зворотнє» суспільне сприйняття українством (переважною більшістю українського народу – селянською масою!) запропонованих образів мусульманського світу.

Структура роботи є досить стрункою, Є. Філянін чітко дотримався обраного тематично-персонологічного (персоналії або конкретні українофільські видання) принципу розбудови тексту. Це дозволило виконати заявлені мету та завдання дослідження.

Водночас, хочу висловити свою думку щодо більш раціональної побудови роботи: доречніше було б після останнього параграфу Розділу 2 (2.4 Академічні розвідки Михайла Драгоманова) продовжити виклад академічної традиції і перейти до становлення вітчизняного сходознавства А. Кримським (саме Розділ 4). Тобто, поміняти місцями Розділ 3 та Розділ 4. Розділ 3, присвячений суто літературним рецепціям, гідно б завершив дослідження. Безумовно, літературні твори є самозначущими, не менш важливі для суспільного сприйняття, ніж наукові, але ж ясно, що вони є ремінісценцією як суто особистих вражень та сприйняття авторів, історичної пам'яті українського народу, так і певного обсягу наукових історичних знань. Тим більше, дисертант на основі епістолярію показав, як вплинула наукова діяльність та власне особа А. Кримського на українських літераторів, їх сходознавчі уподобання.

Автор намагався раціонально обґрунтувати свій вибір знакових персоналій (М. Драгоманов, П. Куліш, Леся Українка, М. Коцюбинський, А. Кримський) та журналів («Основа», «Киевская старина») для створення узагальнюючого образу мусульманського світу в українському публічному просторі другої половини XIX – початку XX ст. як певний «творчий жанровий паритет» (с. 32). Безумовно, це йому вдалося, що відображено у загальних висновках до дисертації. Те, що структурно не було унаочнено доробок багатьох представників національної еліти, видань та інституцій в цій царині, можна було б компенсувати окремим оглядовим параграфом (наприклад, у Розділі 2).

На наш погляд, автор штучно звузив «український публічний дискурс», пов'язавши його з Наддніпрянською Україною та українськими осередками в Російській імперії. Насправді, коло української інтелектуальної еліти не було вельми широким, однак її представники не просто мали «мережеві зв'язки» та тісні наукові, культурні, організаційні та навіть політичні контакти з українськими діячами і інституціями в Австро-Угорській імперії, а й разом уособлювали «національне відродження». У зв'язку з цим незрозуміло, чому поза увагою Є. Філянина залишилася постать, наприклад, одного з найвизначніших інтелектуалів свого часу Михайла Грушевського, діяльність якого була пов'язана не тільки з Галичиною, а, особливо з 1906 року і з Наддніпрянською Україною. Хотілось би мати ґрунтовне узагальнення рецепції саме М. Грушевським взаємин українців з мусульманським світом в історичній ретроспективі як в академічній інтерпретації, так і актуальній громадській площині початку XX ст.

Також не можу не сказати про постать Бориса Дмитровича Грінченка (1863–1910), який багато зробив для українства – поширення знань про ісламський світ, його релігійно-культурні традиції в цілому, історію взаємин українців з турками і кримськими татарами, проблемами вирішення національних питань на початку XX ст. у своїх художніх,

публіцистичних, наукових та історико-популярних, народопросвітніх працях, творах для дітей та політичних програмних документах.

У художніх творах Б. Грінченко так само апелював до історичної пам'яті страждань від сусідства з Кримом, описував людські трагедії полонених і полонянок, оспівував жертвну любов українців до Батьківщини і подвиги козаків та цивільного українського населення (драма «Ясні зорі» (1897), поезії «Смерть отаманова» (1888), «Біла бранка» (1885), «Галіма» (1890), оповідання «Олеся» (1890) та багато інших). Ця тематика набула належного висвітлення у літературознавстві і чекає на дослідника-історика. Також зазначимо, що у справі цілеспрямованого формування української національної ідентичності Б. Грінченко (так як і багато інших національних діячів того часу) свідомо послуговувався бінарними опозиціями свій/чужий як національно-культурними концептами, конструював образ «ворога». Це на історично-ретроспективному матеріалі прослідковується не тільки щодо представників мусульманського світу, а й щодо Польщі, Росії.

Робота дисертанта є оригінальною, цікавою, виконана вона самостійно на визначеному колі джерел і демонструє глибоку обізнаність з предметом дослідження, основними методологічними тенденціями сучасної історичної науки і досягненнями орієнталістики. Автором вперше здійснена реконструкція рецепції мусульманського світу в українському інтелектуальному просторі другої половини XIX – початку XX ст., показано особливості становлення вітчизняного сходознавства у порівнянні із загальноімперською традицією, прослідковано впливи досягнень західної/західноєвропейської науки.

Дослідження Є. Філяніна відповідає принципам академічної доброчесності, пройшло належну апробацію, наукові публікації, зараховані за темою дисертації, доволі повно висвітлюють її основні положення та висновки, текст анотацій відображає основний зміст і результати роботи.

Одержані дослідницькі результати мають важливе наукове і практичне значення, а тому, на мою думку, їх можна рекомендувати до впровадження у навчальний процес та для розвитку різних галузей україністики та вітчизняного ісламознавства.

Вище були зазначені деякі дискусійні моменти та побажання, які не впливають на загальне позитивне враження від дисертації та її наукову вагу.

До недоліків дисертації можна віднести те, що поза цільовою увагою залишилися такі персоналії як М. Грушевський, Б. Грінченко, Д. Яворницький та багато інших представників української інтелектуальної еліти, які у своєму доробку сформували достатньо інформативні та суспільно значущі образи мусульманського світу, які трансливалися у широких колах українства. Також роботі бракує притаманного саме

історичному дослідженню виділення певної етапності, періодів, які б у динаміці показали еволюцію в «рецепції мусульманського світу», можливо, зміну соціокультурних контекстів та наукових парадигм, тематики та жанрів, концептуальних підходів. Адже заявлений період – друга половина XIX – початок XX ст. – це дуже великий проміжок часу, який характеризується для України як національне відродження, гніт самодержавства / лібералізація та революція, модернізаційні процеси тощо.

З огляду на актуальність і новаторський характер обраної теми, масштаб проведеного дослідження, наявність всіх необхідних структурних елементів, обґрунтованість висновків дисертаційна робота Євгена Павловича Філяніна «Рецепції мусульманського світу в українському публічному дискурсі другої половини XIX – початку XX ст.» повністю відповідає всім нормативним вимогам, передбаченими пп. 6, 7, 8, 9 «Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 р. № 44, зі змінами внесеними згідно з постановою КМУ від 21 березня 2022 р. № 341, а її автор Є. П. Філянін заслуговує на присудження наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 «Історія та археологія».

10 липня 2024 р.

Офіційний опонент:

Кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри всесвітньої історії
Київського столичного університету
імені Бориса Грінченка

